

Eddy-Lex Israël

OP ZOEK NAAR TANTE FOKTJE



en naar haar kinderen Felie, Meijer en Bennie
en haar kleinkinderen Max en Philip

Voor mijn ouders

ISBN 978 90 8666 335 4
NUR 693

© 2014, Eddy-Lex Israel
Mosae Verbo

Internet:
www.boekenplan.nl
www.booxstore.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige ander manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van gedeelten uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (Artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

Op zoek naar tante Foktje	7
1 Terugkeer naar Appingedam	15
2 Leven en werken in Delfzijl	24
3 Bennie in Groningen	65
4 Onze Joodse vrienden in de bezettingsjaren	84
5 De ondergang van de familie Pais	150
6 In Memoriam Max en Philip	158
7 De terugkeer van tante Miep	167
8 De terugkeer van tante Foktje	189
Correspondentie Markus Zuithoff	198
Noten	201
Bronnen (mondelinge bronnen; emails en brieven; pers; archieven, historische verenigingen, musea, documentatiecentra enz.; literatuur; beeldmateriaal)	205
Tenslotte	211

Op zoek naar tante Foktje

Tante Foktje stierf toen ik twaalf jaar was, in 1950, in Groningen. Daar woonde ze na de oorlog, ver van Breda, waar wij woonden. Ik herinner me niet dat ik in die tijd wist dat zij was gestorven. Mijn ouders zijn wel bij de begrafenis geweest van mijn moeders geliefde tante Foktje. Zij werd naast haar man Marcus Pais begraven op de Joodse begraafplaats in Farnsum bij Delfzijl. Meer dan veertig jaar, tot 1942, had de familie daar gewoond.

Mijn moeder vertelde geregeld over haar familie, meestal op koele toon. Maar over tante Foktje sprak zij slechts met warmte in haar stem – die herinnerde haar aan de mooiste momenten van haar jeugd, als ze bij haar logeerde en haar drie zoons, mijn moeders neven.

En ook herinnerde tante Foktje haar aan haar eigen moeder, mijn oma Rozette, een lieve, zachtaardige vrouw, die jong stierf, 45 jaar oud. Mijn moeder was toen 13 jaar en bleef achter bij een vader die weinig met kinderen op had en de gevoelige Alie – zo heette mijn moeder – in de kou liet staan. Dat verweet zij hem haar leven lang. De verhalen zelf zijn me niet bijgebleven, maar wel de warmte en de genegenheid waarmee zij over tante Foktje en haar kinderen sprak. En daarmee werd een basis gelegd voor de zoektocht die ik nu onderneem, de zoektocht naar haar leven en dat van haar kinderen en kleinkinderen.

Voor mij als kind was tante Foktje vooral een heel oud iemand, die ik maar enkele keren gezien heb, in Groningen. Zij leek me toen niet erg spraakzaam en ik herinner me niet of we iets tegen elkaar gezegd hebben. Na haar dood begon zij meer voor mij te leven: ik erfde van haar een paar multomappen die van haar jongste zoon Bennie geweest waren en vooral Bennies microscoop.

Ja, een echte microscoop, die Bennie als medisch student in Groningen gebruikt had, nog voor en in het begin van de oorlog. Die multomappen heb ik versleten, maar de microscoop was ineens verdwenen. Kort na tante Foktjes dood verkocht mijn vader die. “Eddy wordt toch geen arts,” zei hij ter verklaring tegen mijn moeder, die erg boos was. Ook ik was boos, maar nu bedek ik het minder aardige gedrag met de mantel van de oorlog. Ik houd het er dus op

dat mijn vader in niets aan die vervloekte oorlog herinnerd wilde worden. Hij nam me die microscoop af, maar werkte juist in de hand dat ik deze zoektocht na zoveel jaren onderneem.

Feitelijk had mijn vader gelijk, ik was een echte alfa en ging Nederlands studeren. Wat viel me die studie tegen, zo saai en voor mijn gevoel buiten elke werkelijkheid. En ja, na drie maanden wilde ik switchen naar het enige vak dat er volgens mij wel toe deed: medicijnen. Ik zette dat plan niet door: de achterstand in wis-, natuur- en scheikunde was me te groot. Jammer dacht ik later, die tante Foktje had toch maar, vlak voordat zij stierf, zomaar aan mij gedacht, aan haar achterneefje Eddy, en even de hoop gekoesterd dat ik dokter zou worden, net als Bennie.

Die verdwenen microscoop maakt nu deel uit van de zoektocht naar tante Foktje.



Microscoop 1964/38,1b is een Carl Zeiss, nr 43888. Hoefijzervormige voet met tubus, van 13 t/revolver, objecttafel en stelschroeven van messing. Tubus heeft schaalverdeling m 16, verwisselbaar oculair. Revolver met twee objectieven .¹

Misschien dat de ongetwijfeld gelukkige huidige eigenaar ervan dit leest. Met een foto van een rond 1940 bekende microscoop kunt u zich ervan vergewissen of het de mijne is, die u in bezit heeft. Als u de initialen B. P. (Benjamin Pais) aantreft, is dat zo goed als zeker. Dan meldt u zich toch wel? Natuurlijk, ik had me gewoon moeten inspannen om de exacte middelbare schoolstof in te halen en ook zonder Bennies microscoop dokter moeten worden. Toch, als die microscoop in uw bezit is, krijg ik hem dan alstublieft terug?

De namen van de kinderen van tante Foktje hoorde ik wel af en toe noemen, die van de twee kleinkinderen niet. En nu pas begrijp ik het. De éne keer dat mijn moeder zei: "Ze hebben onze kinderen vermoord," bedoelde ze de kleinkinderen van tante Foktje, Max en Philip. Als kind begreep ik haar niet: "Onze kinderen? Ik was toch enig kind tijdens de oorlog?", mompelde ik verbaasd. Mijn moeder liet het er maar bij.

Jaren geleden kreeg ik een foto van beide kinderen onder ogen, in een gedenkboek over de Joden van Delfzijl. Niet zo lang geleden vond ik die foto's afgedrukt in het In Memoriam boek van Guus Luyters, tussen de foto's van hun reisgenootjes die met transport 86 de dood in werden gereden.

Eerst kregen de kleinkinderen voor mij een naam, toen een gezicht. En nu ik zelf al jaren lieve en onbevungen kleinkinderen heb, besef ik enigszins wat de moord op Max en Philip voor tante Foktje betekend heeft. En zo werd deze zoektocht naar tante Foktje ook een zoektocht naar Max en Philip.

Dit boek vormt het persoonlijke verhaal van een zoektocht, een verhaal van één van de overlevers van de Shoa, de Holocaust. Het past ook in een algemene Joodse traditie. Naar aanleiding van de uittocht uit Egypte schrijft de Thora ons voor: "Gij zult ervan verhalen aan uw kinderen." En als de kinderen zullen vragen wat al die getuigenissen te betekenen hebben, moeten wij antwoorden: "Slaven waren wij van Farao in Egypte." Aan dit voorschrift heb ik me willen houden, al weet ik me met het vervolg van het antwoord: "God heeft ons met sterke hand uit Egypte geleid," helemaal geen raad.²

Zelf overleefde ik de oorlog, maar ik ben niet gered door de sterke hand van God. Want waarom ik wel en Max, Philip, Felie, Dora, Meijer, Bennie en al die anderen, familie en geen familie, niet?

Alleen tante Foktje en haar schoondochter Miep overleefden de oorlog. Voor hen die omkwamen, vermoord of na jaren marteling en uitputting gestorven, werd geen kaddisj gezegd, het gebed waarin je God prijst en smeekt om de komst van de Messias, het gebed dat wordt uitgesproken bij een begrafenis.

Dit boek is een monument in woorden voor hen die omkwamen. En omdat hun geen begrafenis werd gegund, gebruik ik steeds de tekst die onderaan Joodse grafzerken staat in de Hebreeuwse letters T. N.T's. B. H. Deze afkorting betekent: Tehee nafsjo/nafsja tseroera bitsror hachajiem: "Moge zijn/haar ziel gebundeld zijn in de bundel van de levenden."³

Deze wens is afkomstig uit I Samuel 25:29 waar Abigail tegen David spreekt en zegt: "Mocht een mens opstaan om u te vervolgen en u naar het leven staan, dan zal de ziel van mijn heer gebundeld zijn in de bundel van de levenden bij de Eeuwige uw God – wehajeta nefesj adonie tseroera bitsror hachajiem."

In de bundel van de levenden. Dit boek gedenkt niet alleen dood en duisternis, maar ook leven en licht. In de jaren der verschrikking zelf was er slechts één enkel lichtpunt voor de familie: enkele niet-Joden, vooral Markus Zuithoff, lieten hen niet in de steek en deden wat in hun vermogen lag om hen van de ondergang te redden. En vóór die tijd leefde de familie een leven met licht- en schaduwzijden, een leven met hard werken en succes, met studie en met toneel en muziek, een leven met hechte familiebanden en het gevoel helemaal thuis te zijn in Delfzijl.

Ja, zelfs vlak na de oorlog, toen Miep op de terugweg was van Bergen-Belsen naar Nederland, een reis die drie maanden duurde, legde zij haar verlangen naar het Groningse vast. "Ons Groningen is toch maar ideaal!" en "Hoe is het met de voedselpositie in Groningen? In Groningerland valt het zeker nog wel mee."

Voor de familie Pais ging niets boven Groningen, behalve dan Delfzijl.

Op zoek naar tante Foktje, haar kinderen en kleinkinderen kwam ik de namen van veel andere familieleden tegen, soms van dichtbij, soms van verre. Soms bleven de namen puur namen, soms kwamen stukjes uit hun leven en uit hun sterven aan het licht als archeologische vondsten. En ook bleken nog enkele verre familieleden in leven te zijn die tante Foktje meegemaakt hadden.

Het duizelde mij wel eens als de familierelatie zo ver weg was, dat je die nog niet eens in gangbaar Nederlands kunt omschrijven. Dan was ik eigenlijk aangewezen op de aanduiding die je in het prachtige boekje over Joods Harlingen, de bakermat van mijn familie Pais, vindt. De titel zegt het al: bij gebrek aan houvast in de gewone woorden als oom en tante, neef en nicht, achterneef en achterachterneef desnoods, houdt het boekje zich maar aan de omschrijving “Over Ieske van Nico van Pietsje van Sakkie en al de anderen.”

Om bij de lezer verwarring over wie wie is, tegen te gaan, geef ik nu een overzicht van de belangrijkste families waarover het boek gaat. Geen uitputtende stamboom; ik beperk me tot de namen van hen die een rol in de zoektocht naar tante Foktje spelen.

Het overzicht betreft allereerst de familie Pais en de familie Hart die door het huwelijk van Foktje Hart en Marcus Pais met elkaar verbonden waren. Dan de families Denneboom en Minco: tante Foktjes oudste zoon, Felie, trouwde met Dora Denneboom. Dora's zus Bertha (weduwe van Salomon Minco), haar kinderen Siny en Manuel en de familie Pais zagen elkaar al vóór de oorlog heel geregeld. En tijdens de oorlog verdiepte zich het contact tussen beide families tot een lotsgemeenschap, toen de familie Pais uit Delfzijl in 1942 en 1943 onderdak vond bij Dora's familie, Felies schoonfamilie dus, in Groningen.

Tenslotte komt de familie van de kant van Miep, de vrouw van Meijer Pais, aan de orde.

Familie Pais

1. Raphael Pais (1839-1908) x Rachel - Richtje Rechle Pais (1837-1923) *Van hun elf kinderen (zie blz. 19 en 20) spelen in de loop van het boek een rol:*
 - 1.1 Levie Jehoeda Pais (1864-1941) x Mindel Cohen (1870-1941), *vele jaren stadgenoten van Marcus en Foktje Pais in Delfzijl.*
 - 1.2 Marcus Pais (1871-1920) x Foktje Hart (1876-1950) *Foktje zelf en drie van de vijf kinderen spelen een hoofdrol. De twee andere kinderen werden maar 3 en 7 jaar oud en stierven al in 1905 en 1911.*
 - 1.2.1 Raphael (Felie) Pais (1906-1944) x Dora Denneboom (1902-1944) *en hun twee kinderen, de kleinkinderen van tante Foktje.*
 - 1.2.1.1 Marcus (Max) (1935-1944)
 - 1.2.1.2 Philip (1939-1944)
 - 1.2.2 Meijer Pais (1912-1945) x Mina (Miep) Marcus (1912-2006)
 - 1.2.3 Benjamin (Bennie) Pais (1915-1945)
 - 1.3 Johanna Pais (1878-1944) x Andries Hart- *zie verder onder familie Hart.*

Familie Hart

1. Izaak Meijer Hart (1839-1914) x Hendeliene Norden (1841-1925)
Van hun negen kinderen (zie blz. 15) spelen in de loop van het boek een rol:
 - 1.1 Meijer Hart (1872-1925) x Beate Heilbron (1872-1921)
als ouders van: Julius Hart (1906-1971) x Renkstje Jongsma (1909-2000)
nier zoon Meijer (Max) Hart (1928) ook een rol speelt in het boek.
 - 1.2 Foktje Hart (1876-1950) x Marcus Pais (1871-1920)
Zie verder onder familie Pais.
 - 1.3 Rozette Hart (1878-1925) x Philip Norden (1873-1942)
Van hun drie kinderen is Alida van belang in het relaas.
 - 1.3.1 Alida Norden (1910-2001) x Alexander (Alex) Israël (1907-1955)
Zelf ben ik een van hun kinderen, Eddy-Lex Israël (1938)
 - 1.4 Andries Hart (1879-1944) x Johanna Pais (1878-1944)
Ze woonden in Appingedam en hadden twee zoons:
Izaak (1907-?) en Raphael (1908-1944)
 - 1.5 Selina Hart (1882-1888)

Families Denneboom en Minco (Menco)

1. Philip Denneboom (1865-1941) x Sientje Lehmans (1872-1943)
Sientje zelf en haar beide kinderen, Bertha en Dora spelen een rol in het boek.
 - 1.1 Bertha Denneboom (1900-1991) x Salomon Minco (1888-1933)
Dat geldt ook voor hun beide kinderen.
 - 1.1.1 Manuel Minco (1927-1994) x Stella Ricardo (1926)
Hun dochter Bertien (1964) komt ook in het boek voor.
 - 1.1.2 Siny Menco (1928)
 - 1.2 Dora Denneboom (1902-1944) x Raphael (Felig) Pais (1906-1944)
Zie verder familie Pais.

Familie Marcus

1. Hartog Marcus (1879-1930) x Frouke Frank (1881-1943)
Hun jongste kind Miep (Mina) is een van de hoofdfiguren in het boek; genoemd wordt ook haar broer Abraham (1907-1942). Frouke hertrouwde met Levie Cohen (1871-1943).
 - 1.1 Mina (Miep) Marcus (1912-2006) x Meijer Pais (1912-1945) *Zie verder de familie Pais.*
Miep hertrouwde in 1947 met Heinz Friedländer (1908-1991)

1 Terugkeer naar Appingedam

17 Juli 1986 ging ik met mijn moeder naar Appingedam en Delfzijl, een pelgrimsreis van acht uur, heen en terug met de trein vanuit Breda. Zij was toen 76 jaar, even oud als ik nu ben. Ze wilde ze nog één keer zien, de plekken uit haar kinder- en jeugdjaren, waar ze elk jaar in de grote vakantie logeerde, bij haar oma Hendeliene Hart in Appingedam en vooral bij haar tante Foktje en haar drie kinderen, mijn moeders neven, in Delfzijl. Haar opa Izaak Hart en haar oom Marcus Pais, de man van tante Foktje, heeft ze niet meer meegeemaakt.

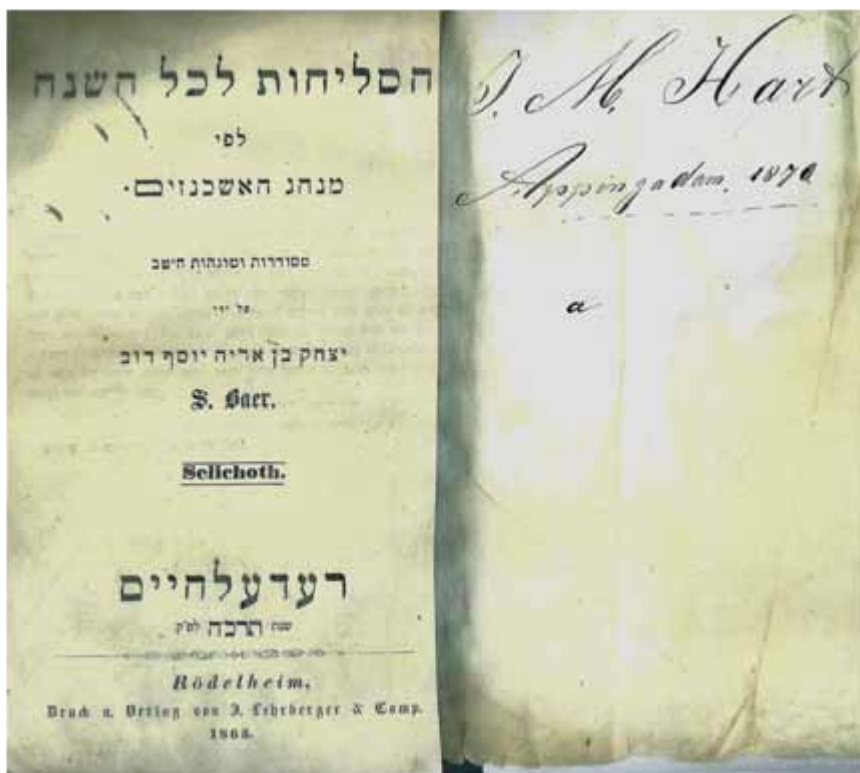
In Appingedam wees ze me de plek aan van het huis waar haar oma gewoond had, een huis langs het water, langs het Damsterdiep. Daar waren mijn moeders moeder, mijn oma Rozette, en haar iets oudere zusje Foktje, opgegroeid. Op die plaats bevond zich nu een bungalow. Ook wees ze me een oud kerkgebouw aan dat vòòr de oorlog synagoge was geweest. Joden woonden er niet meer in Appingedam. En op de weg terug naar het station kwamen we voorbij de oude Rijks-HBS, nu stads-kantoor, waar Bennie Pais, mijn moeders jongste neef, de 5-jarige HBS had gedaan, zodat hij medicijnen kon gaan studeren.

De vader van tante Foktje was Izaak Meijer Hart, geboren in Scheemda in 1839 en haar moeder Hendeliene Norden, geboren in Groningen in 1841. Ze trouwden in Groningen in 1869 en gingen wonen in Appingedam.

Foktje was het vijfde van negen kinderen en werd op 22 oktober 1876 geboren in Appingedam zoals ook al haar broers en zussen.

Zij had één oudere zus, Mietje, en drie oudere broers: Meijer, Philip-pus, die maar twaalf jaar oud werd en Salomon. Na Foktje kwamen nog drie zusjes en één broertje:

Rozette, twee jaar jonger dan Foktje, met wie Foktje het meeste optrok; Andries, Sophia en Selina, die als kind van zes jaar verdronk in het Damsterdiep, achter het huis. Haar ouders waren, toen dit gebeurde, toevallig in Groningen bij kennissen op bezoek. Ook dat vertelde mijn moeder op die dag zodat ze de nog ergere verhalen, die helemaal niet te bevatten zijn, voor zich kon houden.



Gebedenboek van de vader van Foktje, Izaak Meijer Hart, mijn overgrootvader

Foktjes vader Izaak Meijer stierf in 1914, 75 jaar oud en haar moeder Hendeliene in 1925, op 83-jarige leeftijd, beiden in Appingedam, het stadje waar ze heel gehecht aan waren.

Veel Joden waren werkzaam in beroepen die met dieren te maken hadden: (slagersvak, huiden- en veehandel, vleeskeuring).¹

Zo ook de familie Hart; die had een bedrijf in huiden, vellen en wol in het stadje. In de huidenhandel en vellenbloterij van Izaak Meijer en later van zijn zoon Andries, aan 't Bolwerk, werden schapen- en koeienhuiden gelooïd. Ook Izaaks zoon Salomon ging in de huidenhandel.



De “vellenbloterij” van Andries Hart, omstreeks 1930

De term “bloot” of “bleut” in het Gronings verwijst naar de huid van een geschoren schaap. In het bedrijf werden vellen van koeien en schapen onthaard, schoongemaakt en vervolgens gelooïd.

Dit “bloten” was hard werk, waarbij bij een normale werktijd van 60 uur per week hooguit 15 gulden verdiend werd.²

Het water dat nodig was bij het bloten, kwam uit het nabijgelegen Damsterdiep. Het ontging de inwoners van Appingedam niet als de koeienhuiden op de brug over het water werden gelegd. Er hing dan een geweldige stank.³

De zaak had een brede klantenkring en exporteerde de bewerkte huiden zelfs naar Italië en Oostenrijk.

Foto's van tante Foktjes ouders, haar broers en zussen heb ik niet kunnen vinden. Van tante Foktje zelf is er slechts één bewaard, van na de oorlog.

Grafstenen wel. Op de oude Joodse begraafplaats van Appingedam, aan de Heidensgang gelegen met 180 grafmonumenten, vinden we ook die van de ouders van tante Foktje en de in Appingedam overleden broer Philip en haar zussen Sophia en Selina. De grafstenen van tante Foktjes ouders en haar zo jong gestorven zusje Selina drukken we hier af:



Izaak Meijer Hart



Hendeliene Hart



Selina Hart

Al is er dan bijna geen foto over van de familie Hart, hoe tante Foktjes lievelingszus, Rozette – mijn oma nog wel – er uit zag, vertelt de familie-overlevering.

Zij was een statige, voorname vrouw. Op een keer bezocht de toen nog jonge koningin Wilhelmina met de trein Groningen. Ze zou echter een uur later komen dan gepland, maar dat wisten de mensen niet die op het perron op haar aankomst stonden te wachten. En ja hoor, uit de oorspronkelijk voor de koningin geplande trein stapte zij

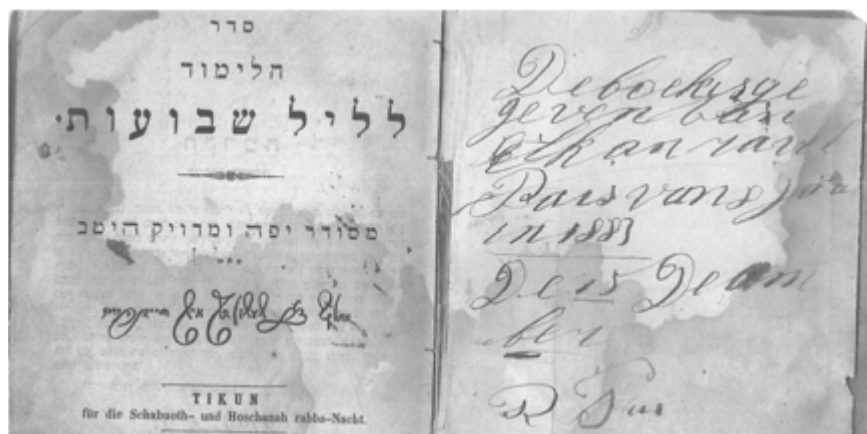
uit, Rozette Hart, met haar koninklijke tred en voorname voorkomen. Met gejuich en applaus werd zij begroet, daar op het perron. En met het verhaal over die ontvangst van Rozette werd het gemis aan een foto ruimschoots vergoed.

Foktje trouwt met Marcus Pais

27 Oktober 1899 trouwde Foktje in Appingedam met Marcus Pais, 29 december 1871 in Harlingen geboren. Zijn ouders waren beiden afkomstig uit Harlingen, waar Raphael Pais in 1839 geboren was en Rachel-Richtje Rechle Pais twee jaar eerder. Later verhuisden zij naar Appingedam. Tante Foktjes schoonvader stierf er in 1908 en haar schoonmoeder in 1923.

Marcus was van Portugees-Joodse afkomst, de bruid was Hoogduits, zoals de meeste Nederlandse Joden. Bruid en bruidegom waren beiden afkomstig uit een groot gezin. Raphael, tante Foktjes schoonvader, was net als haar vader veehandelaar.

Dank zij een bewaard gebleven gebedenboek dat hij zijn jongste zoon, Elkan, in 1883 schonk, kennen we in elk geval Raphaels handschrift, uit de door hem geschreven opdracht:



De boek is gegeven aan Elkan (....?) Pais van 8 jaar in 1883.

De 15 December. Get. R. Pais

Marcus' ouders waren getrouwd in maart 1861 in Harlingen. Rachel was toen al een maand of zes zwanger van Benjamin Raphael. Er volgden nog tien kinderen in 17 jaar, allemaal in Harlingen geboren:

Joost die maar drie maanden oud werd, Levie Yehoeda, Elias, Joseph en Aharon.

Marcus was de zevende in een rij jongens, hij kreeg nog twee jongere broers Willem en Elkan.

Willem heette eigenlijk Willem Alexander Paul Frederik Lodewijk. Namen de ouders met deze uitbundige naamgeving afscheid van de tot dusver overwegend Joodse, bijbelse namen en kozen ze daarmee voor het land hunner inwoning, Nederland?

Na Elkan volgden nog twee meisjes: Naatje die maar twee jaar oud werd en als laatste Johanna.

Niet bijtijds stierven Foktjes zwagers Benjamin, Elias, Joseph, Aharon, Willem en Elkan. Joseph werd vermoord in Sobibor, de anderen werden omgebracht in Auschwitz. Johanna, getrouwd met tante Foktjes broer Andries, kwam samen met haar man om in Auschwitz.

Via het digitale Joods Monument weten we iets meer over Elkan Pais en zijn gezin. Tijdens de oorlog had Elkan een handel in scheepsbenodigdheden aan de Leuvehaven in Rotterdam. Een kleinkind van hem herinnert zich dat hij vaak werd verwend door zijn grootouders tijdens weekends in de Leuvehaven. Die werd getroffen tijdens het bombardement op Rotterdam. Elkan Pais en zijn vrouw Sophie van der Hove trokken toen een aantal maanden in bij één van hun kinderen in Hillegersberg. Ze verhuisden vervolgens naar de Havenstraat. Daar werden ze begin oktober 1942 om ongeveer drie uur 's nachts van hun bed gelicht en via Westerbork naar Auschwitz gedeporteerd. Zij waren beiden diep in de zestig. Hun veertigjarige zoon Raphael zag het gebeuren, kon het niet aanzien en pleegde zelfmoord door van de vierde verdieping van het balkon af te springen. Hij werd begraven op de Joodse begraafplaats aan het Toepad.

Moge hun zielen gebundeld zijn in de bundel van de levenden

Van tante Foktjes broers en zussen waren voor de aanvang van de deportaties de meesten al overleden, haar broers Salomon en Andries werden in Auschwitz vermoord, Salomon al in 1942, Andries in 1944.

Andries was met zijn vrouw Johanna en zoon Raphael ondergedoken in Slochteren. maar werd verraden. 15 Maart 1944 werden Andries en Johanna naar Westerbork gedeporteerd. Toen Raphael tien dagen

later in Westerbork aankwam, waren zijn ouders de dag ervoor naar Auschwitz vertrokken.

*Hart, Andries	31 Jul 79 in Appingedam	Fellhändl.	Haupt	Bolwerk 22
*Pais, Johanna	30 Mrt 78 in Hurlingen	Ohne	Gattin	Bolwerk 22
*Hart, Raphael	26 Oct 08 in Appingedam	Fellhändl.	Sohn	Bolwerk 22
*van der Klei, Michiel	13 Jun 04 in Appingedam	Viehhdter	Haupt	Holwierderweg 8
*de Jonge, Jette	27 Sep 01 in Vlagtwedde	Ohne	Gattin	Holwierderweg 8
*van der Klei, Heiman	16 Apr 63 in Appingedam	Ohne	Haupt	Oranjeweg 10
*Joosten, Rosien	29 Aug 71 in Termunten	Ohne	Gattin	Oranjeweg 10
*van der Klei, Calmer	19 Sep 99 in Appingedam	Fleischer	Haupt	Dijkstraat 62
*van Geldern, Betje	3 Apr 05 in Winschoten	Ohne	Gattin	Dijkstraat 62
*van der Klei, Moritz	15 Oct 27 in Appingedam	Ohne	Sohn	Dijkstraat 62
*van der Klei, Selma	5 Mei 23 in Appingedam	Ohne	Tochter	Dijkstraat 62
*van der Klei, Daniël	25 Nov 95 in Appingedam	Viehhdndl.	Haupt	Westersingel 49
*Pais, Clara	3 Sep 32 in Borschelling	Ohne	Gattin	Westersingel 49
*van der Klei, Prouke Jans	18 Mei 28 in Appingedam	Ohne	Tochter	Westersingel 49
*van der Klei, Jansje Rachel	21 Nov 30 in Appingedam	Ohne	Tochter	Westersingel 49

Fragment van "Lijst vertrokken personen; Liste der Jüdischen Personen in der gemeente Appingedam." Vermeld wordt dat Andries, Johanna en Raphael Hart voortvluchtig zijn. (Ze waren ondergedoken.) In een hier niet overgenomen kolom naast die van geboortedatum en -plaats, wordt de nationaliteit genoemd. Alle genoemde personen hebben de Nederlandse nationaliteit.

Moge hun zielen gebundeld zijn in de bundel van de levenden

De Amerikaanse vlag in Appingedam

Andries' zoon Izaak was tijdig naar de Verenigde Staten geëmigreerd, in 1939. Hij overleefde als enige van het gezin de oorlog. Na de oorlog keerde Izaak herhaaldelijk terug naar Appingedam. Zijn bezoeken bleven er niet onopgemerkt. Zo was hij verwikkeld in een juridisch gevecht met de gemeente Appingedam over in de oorlog geroofd familiebezit. Toen hij het proces won, stak hij de Amerikaanse vlag uit.

Hij was niet de eerste Hart voor wie Amerika zijn tweede vaderland was. Verre voorouders waren in de loop van de 19^{de} eeuw al naar Amerika geëmigreerd. Meer Harten volgden rond 1900, niet alleen naar Canada en de Verenigde Staten, maar ook naar Argentinië. Zij vonden er werk in uitgestrekte veehouderijen en stichtten er later zelf bedrijven.

Mijn moeder kende ook de hang naar Amerika. Na de oorlog wilde zij daar eigenlijk een nieuw leven beginnen, maar mijn vader voelde

niets voor emigratie. Die stortte zich onmiddellijk met volle energie op zijn werk in Breda.

Zij was al in de zeventig en vele jaren weduwe, toen zij in elk geval lange vakanties doorbracht in de Verenigde Staten en Canada. Vooral van Canada kon mijn moeder niet genoeg krijgen; de drie reizen naar dat land vond ze de mooiste van haar leven.

Izaak Hart was een volle neef van mijn moeder en als hij in Nederland was, kwam hij ook enkele dagen bij ons logeren. Ik vond hem als de oom uit Amerika – voor mij was hij oom Ies – heel interessant. Wat mijn moeder en hij met elkaar bespraken, ontging me eerlijk gezegd. Hoe de familieband in elkaar zat, daar ben ik pas tijdens deze zoektocht naar tante Foktje achtergekomen.

“De terugkeer”

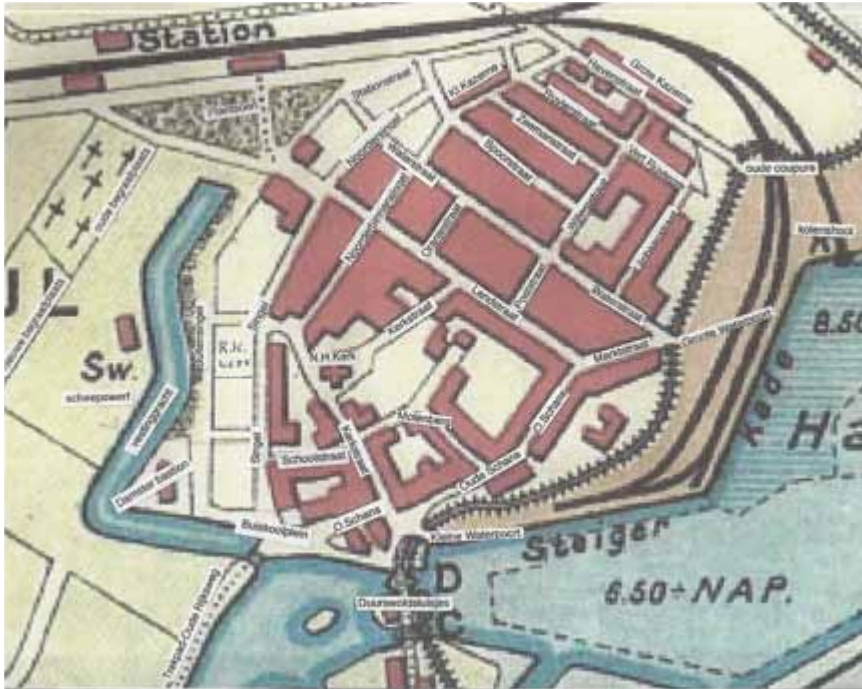
Tijdens mijn zoektocht naar het levensverhaal van mijn tante Foktje organiseerde het museum Stad Appingedam vanaf april 2013 een tentoonstelling over de geschiedenis van de Joden van Appingedam, met objecten, foto's en verhalen rondom het thema “De terugkeer”. Eén van de weinige “Damsterse” Joden die de oorlog overleefden, Sara Kirby – Nieweg, keerde voor de expositie terug naar de stad waar zij geboren was en vertelde haar verhaal. Behalve zij keerde ook tante Foktje terug in haar geboorteplaats. Ruim zestig jaar na haar dood kon ik voor de tentoonstelling de enige foto aanbieden waar zij op stond.

Zo keerde ook ik, dertig jaar na het bezoek met mijn moeder, terug naar Appingedam, alleen.



*Tante Foktje met mijn ouders, op het terras van het "Familiehotel" in Paters-
wolde, 1947*

2 Leven en werken in Delfzijl



Plattegrond Delfzijl van vóór 1925; de straatnamen zijn aangebracht door Jaap Boxma.

Terugkeer

Op de dag dat ik met mijn moeder Appingedam bezocht, zijn we ook een uurtje in Delfzijl geweest. In het sloopgrage Delfzijl konden we de winkel van tante Foktje, Waterstraat 7, niet meer vinden en zelfs de plek niet. Een behulpzame oudere Delfzijler wees ons een leeg stuk grond aan met de woorden: “Daar heeft een Jodenhuis gestaan.” Al logeerde mijn moeder graag bij haar oma in Appingedam, niets ging boven de lange zomervakanties in haar tienerjaren bij tante Foktje en haar drie neven in de jaren twintig. Hoe heerlijk was het voor een meisje als Alie om in het zo landelijke Delfzijl te zijn op honderd meter van het water. Zij woonde in Amsterdam in de Roeterstraat midden in de stad. Daar bracht Alie haar kinder- en jeugdjaren door in een huis dat allereerst bestemd was voor een